

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 3 (2019)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВОО постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ 17026-Ж

выдано

Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Тематическая направленностьпубликация материалов в области истории,
правоведения и общественных наук**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,
ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**

Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*
 Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
 Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*
 Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
 Казимирова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*
 Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
 Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*
 Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*
 Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

МАЗМҰНЫ**Абдирасилова Г. Қ.**Аналитикалық тәсіл - сөздердің бірігу, қосарлану,
тіркесуі арқылы жаңа мағына тудыру жолы ..... 12**Абдирасилова Г. Қ., Шойбекова Ғ. Б.**

Қазақ тіліндегі ине-жіп атауларының семантикасы 23

Акошева М. К., Рахимжанов К. Х.

Сөйлеу әрекетін түсіну және интерпретациялау табиғаты туралы 33

Ақынова Д. Б.

Код ауысымы және кірме сөздерді дифференциациялау мәселелері 41

Амангазықызы М., Оразбек М. С.

Қазақ прозасындағы қала модельдері 49

Асан А. Қ.

Магиялық реализм: терминнің негіздемесі мен даму ерекшеліктері 59

Аяпбергенев Б. К.

Семиотикалық үрдіс ретіндегі сөйлеу әрекетінің негізгі қасиеттері 64

Абдыхалыкова А., Жамышева Х.

Жоғары білім беруде ағылшын тілін оқытудың ақылды технологиялары ... 73

Әлбеков Т. К.

Ауызекі әңгімелер – ел тарихының дереккөзі 81

Балмагамбетова Ж. Т., Есқараева А. Е.Метафоралардың аударылым ерекшеліктері
лингвомәдени лакун ретінде ..... 90**Досанова А. М., Әбдіқадыр И. Ә.**репатриант-қазақтар: азаматтық сәйкестілік пен
мемлекеттік тілге қатынас корреляциясы ..... 97**Елеуова А. С., Ысқақова Ұ. Қ.**

Диалог құрылымындағы тілдесімдік көрсеткіштер 107

Есіркепова К. Қ., Қанапина С. Ғ., Қадырова Б. М.

Ғаламның тілдік бейнесіндегі фразеологизмдердің көрінісі 115

Жанбуршина К. У., Жусупова Р. Ф., Бабаева Ю. В.Құзыреттілік тәсілді жүзеге асыру барысында студенттердің өзіндік
жұмысын ұйымдастыру ..... 123**Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.**

Мәшһүр Жүсіп және шығыс әдебиеті 132

Қадыров Ж. Т., Тагудретова Б. Б., Синбаева Г. К.Қожаберген жырау шығармаларында құбылту түрлерінің
берілу жолдары ..... 141**Қанапина С. Ғ., Есіркепова К. Қ., Қадырова Б. М.**

Дәстүрлі көркемдік элементтердің ұлттық танымдық белгісі 152

Қанапина С. Ғ., Есіркепова К. Қ., Қадырова Б. М.

Ғаламдық тілдік бейненің қазақ мақал- мәтелдеріндегі көрінісі 160

Какимова М. Е., Қадыров Ж. Т., Ахметова Т. А.	
Қазақ тіліндегі сыпайылық ұғымының мағынасы	172
Қапасова Б. Қ., Елікпаев С. Т.	
Ұлттық тіл: таным мен табиғи орта	184
Көшекбаева А. А.	
Тарихи жырлардағы суреттелетін жылқы образының ерекшелігі	194
Манапбаева Ж. Ж.	
Түйе түрлері реалияларының аудармаларының барабарлығы (С. Елубайдың «Ақ боз үй» романы мен оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары негізінде)	201
Медетбекова П. Т., Бигелдиева Н.	
Қазақ және ағылшын тілдеріндегі зооморфтік компоненттердің лингвомәдени танымдық ерекшеліктері	214
Момынова Б. Қ., Омарова А. Д.	
Қазақ жазуының тарихи тағылымы: қос сөздердің орфограммалануы	222
Мухаметкалиева Г. О., Балтабаева Г. С.	
Сравнительный анализ лексико-семантических особенностей французского языка	230
Нұрғали К. Р., Абаганова А. О.	
В. Пелевиннің «Священная книга оборотня» шығармасындағы кеңістік пен уақыт категориялары	238
Нұрғали Қ. Р., Муқатаева А. А.	
Заманауи әдеби кейіпкер: рецептуралық эстетикасының призмасы арналған	251
Нұрғали К. Р., Сүлейменова Ш. Б.	
The peculiarities of nature in translation of stories M. O. Auezov	258
Омаров Н. Р., Сауырбаев Р. Ж., Әмренов Ә. Д.	
Білім беру жүйесі жағдайындағы билингвизм мен полилингвизмді зерттеу мәселесіне	263
Омарова Р. А., Калужная Т. В., Кенжетеева Г. К.	
М. Урнова аудармасындағы О`Генридің «Батыстың жүрегі» атты көркем шағарманы орыс тіліне аудару барысында қолданылған аудармашылық операцияларды қолдану мәселелері	273
Омаров Н. Р., Сауырбаев Р. Ж., Әмренов Ә. Д.	
Индивидтің қос тілділігі, үш тілділігі (көптілділігі) түрлі нысандары мен түрлерінің қызмет ету проблемасына	281
Оңғарбаева М. С., Таева Р. М., Колесникова Т. П.	
Метафорикалық мағынадағы «суық» мағынасы бар зат есімдерінің семантикалық құрылымы	292
Рахимжанов К. Х., Ақошева М. К.	
Коммуникативтік жағдаят өзара сөйлеу әрекеті жағдайларының жиынтығы ретінде	299
Салтақова Ж. Т.	
Шежіре жырлардың тарихилығы	308

Сейсебаев А. Ж., Таусоғарова А. Қ.	
Қазақ және ағылшын идеонимдері	316
Сейсенбиева Э. С., Мәдібаева Қ. Қ.	
XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көркемдік ерекшелігі	325
Сұлтанбекова Ж. К., Атемова Қ. Т.	
Дулат Исабековтың шығармашылығын ЖОО-да оқытудың психологиялық аспектілері	334
Шахметова Н. А., Самсенова Г. С.	
Фитоморфтық код әлемнің концептуалдық моделінің негізі ретінде (саяси дискурс негізінде)	342
Шахарман Г. П.	
Соматикалық фразеологизмдердегі «Бас», «Көз» сөздерінің эмотивті қызметі	353
Шойбекова Ф. Б., Абдирасилова Г. Қ.	
Қазақ қолөнеріндегі тігін-тігіс түрлері, атаулары	365
Авторларға арналған ережелер.....	376

СОДЕРЖАНИЕ

Абдирасилова Г. К. Аналитический способ – путь создания нового значения слитных, парных и словосочетаний слов	12
Абдирасилова Г. К., Шойбекова Г. Б. Семантика наименований игл, нитей на казахском языке	23
Акошева М. К., Рахимжанов К. Х. О природе понимания и интерпретации речевого поведения	33
Акынова Д. Б. Вопросы дифференциации кодового переключения и заимствований	41
Амангазықызы М., Оразбек М. С. Модели города в казахской прозе	49
Асан А. К. Магический реализм: обоснование термина и особенности его развития	59
Аялбергенов Б. К. Основные черты речевой деятельности как семиотического процесса	64
Абдыхалыкова А., Жамышева Х. Умные технологии в преподавании английского языка в высшем образовании	73
Албеков Т. К. Устные рассказы – источник истории народа	81
Балмагамбетова Ж. Т., Есқараева А. Е. Особенности перевода метафор как лингвокультурных лакун	90
Досанова А. М., Абдикадыр И. А. Репатриант-казахи: гражданская идентичность и корреляция с государственным языком	97
Елеуова А. С., Исакова У. К. Речевые индикаторы в структуре диалога	107
Есіркепова К. Қ., Қанапина С. Ф., Қадырова Б. М. Ғаламның тілдік бейнесіндегі фразеологизмдердің көрінісі	115
Жанбуршина К. У., Жусупова Р. Ф., Бабаева Ю. В. Организация самостоятельной работы студентов в условиях реализации компетентностного подхода	123
Жусип К. П., Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Машхур Жусип и восточная литература	132
Қадыров Ж. Т., Тағудретаева Б. Б., Синбаева Г. К. Пути передачи видов троп в произведениях кожабергана жырау	141
Қанапина С. Ф., Есіркепова К. Қ., Қадырова Б. М. Дәстүрлі көркемдік элементтердің ұлттық танымдық белгісі	152
Қанапина С. Ф., Есіркепова К. Қ., Қадырова Б. М. Ғаламдық тілдік бейненің қазақ мақал- мәтелдеріндегі көрінісі	160

Какимова М. Е., Кадыров Ж. Т., Ахметова Т. А. Значение категории вежливости в казахском языке	172
Капасова Б. К., Еликпаев С. Т. Национальный язык: познание и природная среда	184
Көшекеева А. А. Тарихи жырлардағы суреттелетін жылқы образының ерекшелігі	194
Манапбаева Ж. Ж. Түйе түрлері реалияларының аудармаларының барабарлығы (С. Елубайдың «Ақ боз үй» романы мен оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары негізінде)	201
Медетбекова П. Т., Бигелдиева Н. Лингвокультурно-когнитивные особенности зооморфных компонентов в казахском и английском языках	214
Момынова Б. Қ., Омарова А. Д. История казахской письменности: орфография парных слов	222
Мухаметкалиева Г. О., Балтабаева Г. С. Сравнительный анализ лексико-семантических особенностей французского языка	230
Нурғали К. Р., Абаганова А. О. Категории пространства и времени в произведении В. Пелевина «Священная книга оборотня»	238
Нурғали К. Р., Мухатаева А. А. Современная литературная сказка: взгляд сквозь призму рецептивной эстетики	251
Нурғали К. Р., Сулейменова Ш. Б. The peculiarities of nature in translation of stories M. O. Auezov	258
Омаров Н. Р., Саурбаев Р. Ж., Амренов А. Д. К проблеме изучения билингвизма и полилингвизма в условиях образовательной системы	263
Омарова Р. А., Калюжная Т. В., Кенжетеева Г. К. Проблемы использования переводческих операций при переложении на русский язык произведения О'Henry «Heart of The West» в переводе М. Урновой	273
Омаров Н. Р., Саурбаев Р. Ж., Амренов А. Д. К проблеме функционирования различных форм и видов двуязычия, триязычия (многоязычия) индивида	281
Онгарбаева М. С., Таева Р. М., Колесникова Т. П. Семантическая структура существительных со значением «Холод» в метафорическом значении	292
Рахимжанов К. Х., Акошева М. К. Коммуникативная ситуация как совокупность условий речевого взаимодействия	299
Салтакова Ж. Т. Историзм Родословные сказания (жыр)	308

Сейсебаев А. Ж., Таусогарова А. К. Казахские и английские идеонимы	316
Сейсенбиева Э. С., Мадиева К. К. Художественные особенности казахской литературы в XIX веке	325
Султанбекова Ж. К., Атемова К. Т. Психологические аспекты обучения творчества Дулата Исабекова в вузах	334
Шахметова Н. А., Самсенова Г. С. Фитоморфный код как основа концептуальной модели мира (на материале политического дискурса)	342
Шахарман Г. П. Эмотивная функция соматических фразеологизмов «Бас», «Көз»	353
Шойбекова Г. Б., Абдирасилова Г. К. Наименования, виды швов в рукоделиях казахского народа	365
Правила для авторов	376

CONTENT

Abdirasilova G. K. Analytical method-the way to create a new meaning of the merged, paired and word combinations	12
Abdirasilova G. K., Shoibekova G. B. The semantics of the names of needles, threads in the Kazakh language	23
Akosheva M. K., Rakhimzhanov K. H. On the nature of understanding and interpreting verbal behavior	33
Akynova D. B. Issues of differentiation of code-switching and borrowings	41
Amangazykyzy M., Orazbek M. S. Models of city in Kazakh prose	49
Асан А. К. Magical realizm: justification of the term and features of development	59
Ayapbergenov B. K. Main features of verbal activity as a semiotic process	64
Abdykhalymova A., Zhamysheva K. Smart technologies for teaching english in higher education	73
Albekov T. Oral stories - the source of history of people	81
Balmagambetova Zh. T., Eskaraeva A. E. Translation features of metaphors as lingual cultural lacunae	90
Dosanova A. M., Abdikadyr I. A. Repatriant-kazakhs: civil identity and correlation to the state language	97
Yeleuova A. S., Iskakova U. K. Voice indicators in the structure of the dialogue	107
Есіркепова К. Қ., Қанапина С. Ф., Қадырова Б. М. Ғаламның тілдік бейнесіндегі фразеологизмдердің көрінісі	115
Zhanburshina K. U., Zhussupova R. F., Babayeva Y. V. Organization of unassisted work of students in conditions of implementation of the competence-based approach	123
Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N. Mashkhur Zhussip and oriental literature	132
Zh. T. Kadyrov, B.B. Tagudretova, G.K. Sinbaeva The ways of transmission of trails types in the works of Kozhabergen zhyrau	141
Қанапина С. Ф., Есіркепова К. Қ., Қадырова Б. М. Дәстүрлі көркемдік элементтердің ұлттық танымдық белгісі	152
Қанапина С. Ф., Есіркепова К. Қ., Қадырова Б. М. Ғаламдық тілдік бейненің қазақ мақал- мәтелдеріндегі көрінісі	160
Kakimova M. E., Kadyrov Zh. T., Ahmetova T. A. The meaning of category politeness in kazakh language	172

Kapasova B., Yelikpaev S.	
National language: cognition and the natural environment	184
Koshekov A. A.	
Feature of the illustrated image of a horse in historical performances	194
Манапбаева Ж. Ж.	
Түіе түрлері реалыяларының аудармаларының барабарлығы (С. Елубайдың «Ақ боз үй» романы мен оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары негізінде)	201
Medetbekova P. T., Bigeldiyeva N.	
Linguocultural cognitive features of zoomorphic components in the Kazakh and English languages	214
Момынова М. К., Омарова А. Д.	
The history of Kazakh writing: the spelling of pairs of words	222
Мухаметкалиева Г. О., Балтабаева Г. С.	
Сравнительный анализ лексико-семантических особенностей французского языка	230
Nurgali K. R., Abaganova A. O.	
Categories of space and time in the work by V. Pelevin «The holy book book»	238
Nurgali K. R., Mukhatayeva A. A.	
Modern fairy tale: view through the prism of reader response criticism	251
Nurgali K. R., Suleimenova Sh. B.	
The peculiarities of nature in translation of stories M. O. Auezov	258
Omarov N. R., Saurbayev R. Zh., Amrenov A. D.	
On the issue of bilingualism and polylingualism study within the educational system	263
Omarova R. A., Kaljushnaja T. W., Kenzhetayeva G. K.	
Problems of the use of translation operations during a transformation into the russian language of the work by o`henry “Heart of the west” in translation by M. Urnova	273
Omarov N. R., Saurbayev R. Zh., Amrenov A. D.	
On the issue of functioning of various forms and types of bilingualism, trilingualism (polylingualism) of an individual.....	281
Ongarbayeva M. S., Tayeva R. M., Kolesnikova T. P.	
Semantic structure of nouns with the meaning of «cold» in the metaphorical meaning	292
Rakhimzhanov K. H., Akosheva M. K.	
Communicative situation as a collection of conditions of verbal interaction	299
Saltakova Z. T.	
Historicism genealogy storytelling (zhyr)	308
Seisebayev A. Zh. Tausogarova A. K.	
Kazakh and english ideonims	316
Seysenbieva E. S., Madibayeva K. K.	
Artistic features of kazakh literature in the xix century	325

Sultanbekova Z. K., Atemova K. T.	
Psychological aspects of teaching creativity of Dulat Isabekov in higher education	334
Shakhmetova N. A., Samsenova G. S.	
Phytomorphic code as the basis of the conceptual model of the world (on the material of political discourse)	342
Shaharman G. P.	
Emotivny function of somatic phraseological units «BASS», «KOZ»	353
Shoibekova G. B., Abdirasilova G. K.	
Names, types of stitches in needlework of Kazakh people	365
Rules for authors	376

Бұл мақалада қазақтың белгілі ақыны, философы, фольклортанушысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және шығыс әдебиеті жан-жақты қарастырылады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы XIX ғасырдың соңғы ширегінде – ақ суреттеудің бай амалдарын: көркем жинақтау, шартты әрекетті қолдану, дерексізді заттандыру т.т. шебер пайдалану арқасында шағын жанр лирикаға эпос мүмкіндігіндегі жүк артып, шындықты кең қамту шеберлігін көрсетті. Мұның бәрі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, артына 25–30 томдай мол қазына қалдырған Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының ақындық шеберлігін кең ізерлеп зерттеу қажеттігін, оның суреттеу амал – тәсілдерінің түрлішелігін, сөз зергері ретінде қазақ әдебиеті кемелденуіне көп үлес қосқанын дәлелдейді.

В данной статье подробно рассматривается восточная литература и известный казахский поэт Маихур Жусип Копеев.

Маихур Жусип Копеев в последней четверти XIX века использовал богатые подходы к иллюстрации: коллекция произведений искусства, абстрактный анализ и т.д. Благодаря его мастерскому использованию жанра он продемонстрировал способность расширять правду, расширяя нагрузку от эпоса до лирики. Все это доказывает необходимость проведения обширных исследований поэтического мастерства Маихур Жусип Копеева, который жил в конце XIX и в начале XX века и оставил за собой наследие в 25–30 т., также внес вклад в развитие казахской литературы.

FTAMP 17.82.30

Ж. Т. Қадыров¹, Б. Б. Тагудретова², Г. К. Синбаева³

¹ф.ғ.к., профессор, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

²ғылым магистрі, оқытушы, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

³ғылым магистрі, аға оқытушы, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы

e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

ҚОЖАБЕРГЕН ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚҰБЫЛТУ ТҮРЛЕРІНІҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада Қожаберген жырау шығармаларында жиі кездесетін құбылтудың түрлері ақын өлеңдерін жанрлық-мазмұны жағынан әсерлі етіп жеткізудің бір құралы ретінде зерттеледі. Стыльдік ерекшелік, соны бір өзге үзеңгілес жырауларда кездеспейтін тілдік құралдарды пайдалануы – таным дүниесін нақтылап, даралық, өзіндік өрнек жасауға қызмет етеді. Сөздерді құбылтып пайдалануда тосын теңеулер, ерекше эпитеттер, келісімді қайталаулар, мінсіз метафоралар сол бір замана келбетін танытып, болып жатқан оқиғалар сипатын көз алдымызға елестетіп, сипаттау жолында өзгеше қызмет атқарады. Жырау жырлаған дастан-өлеңдер жауынгерлік сипатта, ерлікті, батырлықты насихаттау бағытында болғандықтан эпитет, метафораларды актив түрде пайдаланғаны айқындалады. Әр халықтың өзін-өзі тануының бірден-бір құралы – тіл десек, өмірін сөзбен егіз деп қараған дарын иесінің өзіндік тілдік тұлғасын анықтауда көркемдік құралдар аса бір шеберлікпен қиоласып жатқандығын көруге болады.

Кілтті сөздер: құбылту түрлері, тілдік бірліктер, метафоралы тіркес, замана келбеті, анафоралық, эпифоралық қайталаулар, тіл білімі, әдебиеттану.

КІРІСПЕ

Қожаберген жырау поэтикасының мәнін терең түсіну үшін оның шығармаларындағы жанрлық-мазмұндық жүйесімен байланысты қаралатын

тілдік-эстетикалық қырлары шешуші рөл атқарады. Өз ойын тыңдаушыға әсерлі етіп жеткізудің сан түрлі әдістері мен тәсілдерін биік өлшеммен саралай білген. Сөздерді құбылтып пайдалануда тосын теңеулер, ерекше эпитеттер, келісімді қайталаулар, мінсіз метафоралар өзіндік өрнек жасауға қызмет етеді.

Қожаберген жырау шығармалары қанық та айқын бояуымен, сан құбылған сөз сиқырымен ерекшеленіп тұрады. Жырау поэзиясын оқыған әр оқырман ондағы тақырыптардың үндестігін, ой орамдарының ұқсастығын аңғарады. Ақ нөсердей төгілген жыр жолдарында өнерпаздың өзіндік жүріп өткен жолы, өмір сүрген жылдары, таным дүниесі нақтыланып, даралық сипатқа ие болып тұрады.

Көркемдегіш құралдардың ішінде ең айшықтысы, ең ұтымды, өткір пайдалануға болатыны – эпитет. Эпитет арқылы жырау заман келбетін танытқысы келді, сөздің әсерін арттырып, оқырмандарының жүрегіне жол тартты. Шындықты бұрмаламай жеткізді. Жан алар әзірейілдей боп келген қалмақтардың қазақ тарихында адам айтқысыз соғыс орнатып, тиыш жатқан заманның қас дұшпандай, қанға боялған кейіпін шебер суреттеді.

Боларын *қырғын соғыс* болжап кетті,
Көбейіп әр аймақта *жойқын ұрыс*,
Жарқылдап басты кесіп *алмас қылыш*,

Басталып қырғын соғыс қиын болды, – деген өлең жолдарынан қалмақ пен қазақ арасындағы адуынды соғыстың басталып жатқанын *қырғын соғыс*, *жойқын ұрыс*, жарқылдап басты кесіп алардай болып көрінген *алмас қылыш* сияқты сөздермен өткір сипаттай білді. Сонымен бірге: қанды ұрыс, дұшпан заман, мыстан заман, қайғы заман, құйын заман, долы заман... секілді эпитеттерді тізбектеп, бір өлең жолдарына сыйдыра төгілті. Заманды *мыстан*, *қайғы*, *құйын*, *долы* секілді жағымсыз құбылтулармен көрсетті.

Шынымен, ақын өзінің асқақ арманын, сезімін эпитетсіз жеткізе алмас еді. Сол өрнекпен қазақ жұртының жан-күйін, болып жатқан оқиғалар сипатын көз алдымызға елестетіп, сипаттау барысында шебер қолданды.

Ит қалмақ оқ боратып, салды ылаң,
Жасанып жарақтанған қанқұйлы жау.

Дін ордасын былғады сасық қалмақ,

Қазақтан сасық жоңғар озған заман, – деп қастарына деген ашу, кегін *қанқұйлы*, *ит*, *сасық* деген сөздер арқылы жеткізеді. *Соғыс*, *заман* сөздерінің эпитеттері жыраудың ерекше бір күйінішін, ішкі сезімін көрсетуде орасан зор көмегін тигізеді.

Өмір бар жерде өлім бар дегендей, сөзі бал, тілі тәтті жырау жастықты көрген түстей өте шыққан алдамшы екеніне көзі жетіп, қартайған шағында жастықты есіл, өзін *кәрі тарлан*, *ақ бас бурамын*, ажалы жеткен күні *қара жердің* қойнына кіретінін анық деп толғайды.

Жыл салып әрқайсының арасына,
Қара жер құшағына алып кетті.
Өттің *беесіл жастық* көрген түстей,
Төрінде *кәрі тарлан* жатты дерсің.
Өткенді ертегі-жыр, қазына ғып,
Кәрілік аяқ-қол мен көзден алды.

Мен болдым зорға жүрер *ақбас бура* [1, 222 б.].

Жоғарыдағы әр мысал заманына қарай өзгерген адамның болмысын танытып тұрғанын байқау қиын емес. Әрине, бүгінгі күн көзімен қарағанда сан қайталанып, үйреншікті тіркес түрінде қабылданатын бұл сөздер Қожаберген дәуірі биігінен көз салсақ, әдейі іздеп табылған жаңа сурет, жаңа бейнелені бірден көзге шалынады. Әр эпитет өзі тұрған жерге неерекше түр, не өзгеше сыр үстейтіндей. Эпитет жалпы көркем туындыларда сөздің мағыналылығын, әсерлілігін, суреттілігін күшейтуге қызмет етеді. Сондықтан да әрбір суреткер эпитетті шығарманың көркемді шырайын арттырудың тиімді құрал-тәсілінің бірі деп есептейді.

Ғалым Қ. Жұмалиев «Қазақ әдебиеті мен тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» атты еңбегінде эпитеттің бірнеше түрін көрсетеді:

- 1) Сын есім арқылы жасалған эпитет;
- 2) Көсемше және өткен шақтың есімше арқылы жасалған эпитет;
- 3) Тұрақты эпитет.

Қожаберген жырау шығармаларында аталған түрлердің алғашқысы мен соңғысы жиі кездеседі [2, 45 б.]. Мысалы, жыраудың «Едіге биге айтқаны» өлеңінде сын есім арқылы жасалған «асыл сөз», «ақ ниет», «сұм ажал», әсіресе ерлік пен батырлықты танытатын «желекті найза», «жебелі садақ» тіркестері ерекше мәнге ие:

Адам атадан бері қарай өлі мирас,
Сұм ажал тегіс жетер кәрі - жасқа.
Өзің айтсаң, аз сөйле, көп ұғып ал,
Желекті найза қолғаалған,
Жебелі садақ қолғаалған...
Асыл сөз қасиетінді кетпес ұрлап.
Қазағым, *ақ ниетті* қайран елім...

Тұрақты эпитет:

Көңілім жер аралап болмады тоқ,
Бұрынғы *ақ үйлі* ауыл орнында жоқ,
Даланың ерке ұланы,
Бабамыз қазақ атанған.
Ақ патша дәуірінде сардар болып,
Ту ұстап, тұлпар мініп, қол басқарғам.

Жырау жырлаған дастан-өлеңдер жауынгерлік сипатта, ерлікті, батырлықты насихаттау бағытында болғандықтан, батырдың ерлігін, қару-жарактың батыр үшін маңызын, қадір-қасиетін айқын етіп көрсетуде эпитеттердің рөлі ерекше. Осы орайда, «Елім-ай» жырынан сұрыпталған мысалдар бойынша эпитеттерді төмендегіше топтастырдық:

1) Киім атауларына байланысты эпитеттер. Жырда кездесетін, *айыр қалпақ, алтын қалпақ дулыға, ақ сауыт, ақ берен* т.б. киім атауларына байланысты эпитеттер әр түрлі сипатта көрініс тапқан. Мысалы, *Ақ сауыт* – көз-көз етіп темір сымнан тоқылатын батырлар киетін киім. Ақ сауыт – асыл, таза, қоспасыз (болат, құрыш, алмас т.б. металл жайында).

Мың рет орансаңдақ беренмен,
Кірерсің жер қойнына денеңмен.
Айрылды тұлпар атым тағасынан,
Тозып ақ сауытым жағасынан.

Жырдағы ақ сауыттың түсін емес, оның тазалығы мен асылдығынаңғартады.

2) Қару-жаракқа байланысты эпитеттер – *көк найза, көк семсер, болат алдаспан, толғамалы ақ сұңгі, жалаулы найза, ала ту, болат найза, алтын құлаш, ақ семсер* т.б. Мысалмен көрсететін болсақ:

Қайралған қайқы болат алдаспаным,
Боялды қызыл қанға сағасынан.
Қоршау бұзып шығардақ көк семсермен,
Арпалысқан жаулардың басын шаптық.

Жырда *Толғамалы ақ сұңгі эпитетінде толғамалы* сөзі «орау» мағынасында қолданылған. *Найза, алдаспан, айбалта* тәрізді соғыс қаруларын пайдаланған кезде, олардың сабы сусып, жылжып кетпес үшін *былғары, қайыс, жіп* т.б. сияқтылармен орап тастайтын болған немесе олардың ағаш саптарын орама түрінде кертіп қоятын болған Сондықтан оларда *толғамалы* (сабы оралған) деген эпитет пайда болған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қожаберген ақынның тілдік бейнелеу құралдарының ішінде көзімізге түсетіні – метафора. Қазақ тіл білімі ғылымында да көркем әдебиеттің тілі мен стилін, сөз зергерлерінің шеберлігі сөз болғанда метафораға соқпай кетпейді, көптеген ақын-жазушының шығармашылық мәнерін сөз еткенде, метафораның түрлі тілдік қызметіндегі қасиеті мен ерекшеліктерін талдайды. «Метафора – дүниені, болмысты танудың көзі». Кез келген метафора танымдық қызмет атқарады деуге болады. Оның бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттері мен қызметтерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметінің үлес салмағы басым» [3, 54 б.].

Ақындық қиялдың ұшқырлығын танытатын тілдік амалдың бірі. Бір заттың я құбылыстың ерекшелігін асқан дәлдікпен көрсету мақсатында соған ұқсас екінші бір нәрсенің табиғатын нақты тану ғана шынайы сөз үлгісінің тууына жол ашады. Қазақ әдеби тіліндегі метафораларды құрылысына байланысты Қ. Жұмалиев бес түрге бөледі: 1) метафораның жай түрі; 2) жалғаулар арқылы жасалатын метафора; 3) көмекші етістік арқылы жасалған метафора; 4) күрделі метафора немесе метафораның ұлғайған түрі; 5) метафораның «бейне бір», «тең» деген сөздердің көмегімен жасалған түрі [2, 364 б.]. Осы топтама негізінде Қожаберген жырау жырында кездесетін метафоралардың жалғаулар арқылы, көмекші етістік арқылы жасалған түрлері мейлінше мол.

Адамдар бұл дүниеде құдайдың барына сеніп, иланып, тәңірден тек жақсы тілек тілеп, барға қанағат тұтып, тәубесіне келіп отырған. Қазақ халқының бар өмірі өткен Сарыарқа жерінің тыныштығын ойлайды. Себебі, кіндік қаны тамып, өскен ел, өскен жер кімге де болса қымбат! Сондықтан елім, жерім деп тер төккен ақынның ғажап үні:

«Адамның басы – алланың добы» деген,
Тәңірден тілек тілеп, шүкірлік қыл!
...*Сарыарқа – қазақ жері кіндігі* деп,
Атаның мүлкі болсын жиғандарың, – деген жолдардан сезіледі.

Не болмаса:

Құс төресі – аққу құс секілденген,
Жұртымның қыз-келіні алтын еді
Насихат айтып халқыма,
Шығып *жарқын үндерім*
Бұл кезде жасым жетіп,

Тәнім тозды, – дейді [1, 52 б.]. Жалғаулар ішінде тәуелдік жалғауы арқылы жасалған метафораның бұл түрі бейнелеу құралы ретінде ерекше қызмет етіп тұр.

Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі – бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Ол сондықтан да көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады. Ал, ғылыми, кеңсе, ресми іс қағаздары стильдерінде метафора дәл мұндай дәрежеде кездеспейді. Бұл, әрине, көркем әдебиеттің тілдік табиғатымен тікелей байланысты. Метафоралану (метафоризация) көркем шығармашылыққа шексіз мүмкіндік береді, бір сөзбен айтқанда, метафора-көркем шығарманың негізгі азығы. Е көмекші етістігінен тараған «*еді*», «*едім*», «*едің*», «*ем*», «*ең*» варианттарының барлығы да метафоралы тіркестерде кездеседі. Яғни метафора толық лексикалық мағынасы жоқ, тек грамматикалық мағынаға ғана ие сөздердің өзіне белгілі бір образдылық жүктеп, эмоционалды-экспрессивті сөздердің қатарына шығарады.

Көмекші етістіктер арқылы жасалған метафораларды Қожаберген жырау өз өлеңдерінде ерекше стилистикалық құрал ретінде пайдаланады.

Көмекші етістіктердің саны аз болғанымен, тілімізде орасан зор қызмет атқарады. Олардың көмегі арқылы мағыналары олқы, сөздерді үстіне нәзік семантикалық реңктер жамалады, үстемеленеді. Сондай-ақ метафоралы тіркес жасауда да айрықша рөлі бары байқалады.

Көмекші етістіктер баланып тұрған екі сөзге, сөйлемге түс беріп, олардың метафоралық мәнін толықтыруда ерекше орын алады. Ауыз әдебиетінде болсын, жазба әдебиетінде болсын бұл метафораның көп кездесетін түрі.

Бұла боп басты ордада өскен едім,
Жасымнан халық қамын жескен едім.
Жиырма ұлдың көкжал туған кенжесі едім,
Басқұрау мәселесін шешкен едім.
Жүйрікпен желдей жүйткіп ескен едім,
Сынаққа қамал бұзып түскен едім.
Көп шығып қан майданда жекпе-жекке,
Найзалап жау өкпесін тескен едім.

Ақын тілінен келтірілген метафораның көмекші етістік көмегімен жасалған бұл түрі бірінші жақтан айтылып, ақындық менді көрсетеді. Өлең жолдарынан ақынның үйіндегі кішісі екенін, жас бола тұра, үлкен іске бас бола білетін, жастайынан ел қамын жеген нағыз ер азамат екенін көреміз. Қожаберген жырау метафоралы түзіліс жасай отырып, бірінші жақтан өзінің айналаға, өмірге деген талпынысын, образды ойын білдіріп отырады. Ақын қай тақырыпты жырламасын, метафораларды қисынын тауып қиыстыра алған. Қожаберген жырау поэзиясын жандандыра түсуге көмектескен деп толық айтуға болады. Оның нақты контекстке қосқан семантикалық үлесі де, түрлену жүйесі мен сипаттары да әр алуан екендігі ақын өлеңдерінен анық көрінеді. Метафораға негіз болған бұл сөздер көмекшілік қызметімен-ақ айрықша стилистикалық сипатқа ие болып тұр дей аламыз.

Қожаберген жырау шығармаларында теңеулердің қолданысы ерекше. Поэзиясында теңеулік сипатта қолданылып тұрған сөздерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Ойды дәл, нақты, әсерлі жеткізу мақсатында алуан түрлі затқа тән қасиеттерді дөп басып, образды бейнеге айналдырады. Оның өзі оралымы орынды тіркес құрап тұрады [4, 89 б.]. Мәселен, адам характерін дәл сомдау үшін билік еткен хандардың бірі Әбілмәмбет сұлтанды:

Әбілмәмбет солқылдақ,
Ақ балықша борпылдақ.
Келіспейді ерлермен,

Қабандарша қорсылдап, – деп сұлтанның ұнамсыз бейнесін жасауда *борпылдақ балықша*, *қорсылдақ қабандарға* теңеп, оны адам мінезімен шендестіреді.

Келімсектердің табанында тапталуы жыраудың жанына жай таптырмайды. Заманына қарап:

Байқап тұрсам заманға –
Көрші елдер ұқсайды *қабанға*,
Татулық жоқ, мейірім жоқ,
Жау болды адам адамға.
Мінетін тым болмаса өгіз болмай,
Азамат жаяу қалды *ортаң қолдай*.
Шабуылдады сұм қалмақ,

Қасқырша шапшып құтырған... дейді. Негізінен, Қожаберген жырау тілінде аң-құсқа теңеу жиі кездесіп жатады. Оның да себебі анық секілді, себебі сол замандағы жағдай даланың тағыларындай жүйткіген, асау, құрау салдырмастай еді. Аң патшасы – арыстаннан бастап, қорқақ қоянға дейін, оның арасында қасқыр, қабан да жырау шығармаларында жарасымды ой желісін құрайды. *Қасқыр*, *қабан* бейнесі арқылы заман келбетін танытса, қанша дегенмен *нар түйе мен арыстан* тегеурінді, алып, қайратты жануар болса да кей сәтте дәрменсіз дейді.

Майданда *нар түйедей* бақырғанмен,
Айбарлы арыстандай ақырғанмен.
Қорғасын оқты мылтықсыз күнің қараң,
Ұрандап жұртты ұрысқа шақырғанмен [1, 161 б.].

Теңеу сипатындағы енді бірқатар сөздер төрт түліктің мінез-қылығымен жымдасып тұр. Мейлінше таныс, мейлінше жақын ұғымдар Қожабергеннің таңғажайып зергерлігін жаңа бір қырынан қамтиды. Төрт түлікке тән белгілерге қарай өлең өру бұрынғы да, кейінгі де сөз сүлейлерінде мол. Онда *нар түйе* де, ойнақшыған бота да, үріккен қой да бар. Оның әрқайсысы талауға түскен жерден опа табаалмай сенделген қалың тобырдың алуан түрлі жай-күйін бедерлі тілмен жеткізуде маңызды рөл атқарып тұр. Тарихпен байланыстырған да дұрыс. Яғни қолында қару-жарағы жоқ қазақтың дәрменсіздігін көрсеткен. Қазақтың жаумен соғысудағы әлсіздігін жырлаған. Тарихи себебі, салдары, күйініші беріледі. Әйтсе де Қожаберген оларды өзінше дәйектілікпен дәл қолданады.

Жырау жау бойындағы ерекше серпілісті, соғыстың қаншалықты ауыр түрде өтіп жатқанын, халыққа қаншалықты ауыр тиіп жатқанын су, жаңбыр, бұршақ, боран т.б. секілді аяусыз жауып, күннің ашық-жабығына қарамай тосыннан құяр жаңбырға, соғар бұршаққа теңеп, табиғат құбылыстарына қатысты теңеу сөздерді іріктеп, талғампаздықпен пайдаланған.

Айналды зор шайқасқа ұрыс соңы,
Жаңбырша жауып кетті қалмақ оғы...
Бұршақша қорғасын оқ жаудырды олар,
 Қоярдай қалған елді бірден жалмап.
 Сұм қалмақ Үш жүз қанын *судай шашты*,
 Мылтығы көп болған соң күші асты [1, 54 б.].

Енді бірде, қамыққан көңілге медет табу үшін өткен жақсы да жайсаң, бейбіт күнді ескеалады, еш уақытта үміттің үзілмеуін тілейді. Қайранда өткен кездерді: жайнаған гүлге, бәйшешекке, балғын сазанға, жарқылдаған алмасқа, жаңа өскен жас шөпке теңейді. Мұның астарында жап-жасыл болып жаңа бүршік жарып, жайқалып, өсіп-өніп келе жатқан елін қорғар нағыз ер азаматқаартылған сенім жатыр.

Әр халықтың өзін-өзі тануының бірден-бір құралы – тіл десек, ол халық тарихындағы дарынды тұлғалардың, әсіресе, өмірін сөзбен егіз деп қараған біртуар өнер иелерінің тапқыр да тағылымды, өрнекті орамдары арқылы байып, толығып, жетіліп отыратыны белгілі. Міне, осындай ойы терең қазына, ақылы дария сөз көсемі – Қожаберген жырау шығармашылығын зерделегенде, бұл түйіннің растығына тағы да бір көз жеткізуге әбден болады.

Жырау қолданысындағы қайталамалар жырдың мазмұны мен мәнін ашып, айтпақ болған ойын сан жаққа жіктеп, сонымен қатар композициялық құрылымын айқындауда даерекшеорын алады десек қателеспейміз. Өзі өмір сүріп жатқан кезеңнің өзгергендігін, бұзылғандығын көрсету барысында эпифора тәсілін жиі қолданып отырған. Мысалы,

Бұл заман, қай-қай заман, бағзы заман,
 Болар ма баяғыдай тағы заман.

Немесе:

Бұл заман қай-қай заман – қасқыр заман,
 Көрші ел жоқ қазақтарға қас қылмаған.

Қайталау асқақ арман, бірде жауға жапқан қасқырдай, дала тағысындай болып өрістейді. Жырау қайталамаларды қолданғанда тыңдаушы назарын ерекше өзінеаударып алады да, кейін барып бірден заманын жырлай бастайды. Ол бұрыннан аты аңызғаайналған Асан Қайғы, Бұқар жырау, Ақтамберді секілді от ауызды, орақ тілді бабаларымыздың өлең өрнегімен ұқсас болып келеді. Мысалы: Бұқар жыраудың «Ей-заман-ай, заман-ай», Асан Қайғының «Ұсар ма билер, ұсар ма?», Ақтамберді жыраудың «Бұлан да бұлан, бұлан сан» т.б. өлеңдері.

Ақын өлеңдеріндегі анафоралық, эпифоралық қайталаулар өз кезегінде шығарманың идеялық мазмұнына, интонациясына әсер етеді. Мәселен, еліне қорған болған батырларын, сарбаздарын елін, жерін аянбай қорғауға шақырған жырау «Елім-айдың» бастауынан-ақ эпифораны қолданған.

Ассалаумағалейкүм, сардарларым,
 Жұрт үшін ерлік еткен дегдарларым.
 Кеңесіп дұшпандардан ел қорғандар,
 Кетпесін жау қолында мал-жандарың. Халқын бірлікке, ізгілікке, қазақ деген халықты құрметтеуге үндейді. Осы шумақтаақын айтатын ойын бекітіп, тұрақтандыра түседі. Өлеңнің соңғы тармақтарындағы «сардарларым», «маңғаздарым» ақынның ойына ырғақ үстеп тұр. Жыраудың «Білерсің» атты өлеңінде:

Көсемдердің *қадірін*,
 Ел тозғанда*білерсің*.
 Шешендердің *қадірін*,
 Дау алғанда*білерсің*... [1, 236 б.].

«Қадірін, білерсің» сөзін эпифора түрінде алған автор барлық түйінді себепті осы сөздерге «байлап» қойған, әрі жырау өз әсерін күшейту мақсатында негізгі ойын тыңдаушы назарына салу үшін қолданған.

Негізінде, жырау дастандарында анафора ретінде жеке әріпті (дыбыс) да еркін пайдаланған. «Елім-ай» жырында қ әріпі ерекше қолданысқа ие болса, «Үш би» атты өлеңде ж әріпі ерекше сипатқа ие. Бұл аллитерацияның да мысалы болатынын білсек те, қайталаудың да бір ұтымды түрі екендігі даусыз. Мысалы:

Жеңіс жоқ соғыстарда шабандарға,
 Жағдай жоқ тағат қылып амалдарға,
 Жеңіске жету үшін қайрат қылып...деген өлең жолдарындағы ж дыбысы белгілі бір мақсатта, қоғамдағы құбылысты айрықша көрсету үшін пайдаланылған.

Қара жер боздақтарды жұтып жатты,
 Қыз алып, қыз берісіп, құда болып,
 Қалмаққа төре, қожа жұртты сатты [1, 66 б.], – дей отыра сұм соғыстың қазаққа жаман батқандығын, қалмақ пен қазақ арасындағы алауыздықты көрсетеді.

Немесе:

Құдаға Қазақ, Ноғай жарамай ма,
 Қыздары төреге жар болаалмай ма?
 Қыздарын Қожа, Төре ала алмай ма? деген өлең жолдары арқылы қайталау жасаса, келесі бір жағынан жарамай ма? алмай ма? сұрақ мәнде риторикалық сұрауды өте шебер пайдалана білген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қожаберген жырау поэзиясының көркемдік ерекшелігін талдай келе, ақынның тілдегі көркемдегіш құралдарды шебер пайдалана білуі, метафора,

теңеу, эпитет, анафора, эпифора секілді образдық-бейнелі сөздердің өзара үндесіп, дүниетанымдық негіздерге орайласа келуінің нәтижесінде ақын өлеңдерінің көркемдік сипатының арта түсетіндігі тұжырымдалды. Осынау образдылық, бейнелілік жүйесінде сөз құбылту, қайталау, сөз мағынасын ашу секілді амал-тәсілдердің сөздердің сымбат – көркін ашудағы алатын орны белгіленген.

Қожаберген жыраудың тілдік тұлғасы, көркемдігі жағынан болсын, әрқайсысы өзінше өрнекті, өзінше дара. Тіл білімі дегенде ойға оралатын лексика, грамматика, әдебиет салаларына да жемісті еңбек еткен. Түрлі салыстырулар, эпитет, метафора, қайталау түрлері, арнау сияқты тілдік – көркемдік құралдар шеберлікпен қиюласып жатыр. Қожаберген жырау – қазақ әдебиетінде өзіне дейінгі жыраулық дәстүрді ақындық өнермен ұштастырған, көркем сөздегі абстрактылық пен жалпылықты нақтылыққа бейімдеген, жаңа жол тапқан суреткер. Ол – өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруда жаңа жол тапқан қазақ сөзінің құдіретін қисынды орамдармен байытқан туындыгер. Халқының қасиеті мен құдіретін, мерейі мен мұңын, асылы мен жасығын жарыстыра, жалғастыра, салыстыра, салғастыра отырып өткеннің өнегесін өлшем етіп ұстанған, өз бүгінінің баянсыз бейнесінен ой түйіп, келешегінің көмескі боларын алыстан андаған ақын сезімінің ақиқатқа айналуы – кемеңгер көрегенділігінің куәсі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1 Дауылпаз баба – Қожаберген жырау (шығармалар жинағы мен зерттеулер). – Алматы : Мектеп, 2011. – 464 б.

2 **Жұмалиев, Қ.** Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы : 1960. – 250 б.

3 **Ахметов, З.** Поэзия шыңы – даналық. – Астана : Фолиант, 2002. – 408 б.

4 **Раев, Қ. М.** Дулат Бабатайұлы шығармаларының поэтикасы. – Алматы : 2002. – 131 б.

Материал 12.08.19 баспаға түсті.

Ж. Т. Қадыров¹, Б. Б. Тагудретова², Г. К. Синбаева³

Пути передачи видов троп в произведениях Кожабержена жырау

^{1,2,3}Институт языка и литературы

Северо-Казахстанский государственный университет

имени М. Козыбаева,

г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 12.08.19.

Zh. T. Kadyrov¹, B. B. Tagudretova², G. K. Sinbaeva³

The ways of transmission of trails types in the works of Kozhabergen zhyrau

^{1,2,3}institute of language and literature,

North-Kazakhstan State University named after M. Kozhybayev,

Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan.

Material received on 12.08.19.

В статье изучаются наиболее часто встречающиеся виды тропа в произведениях Кожабержена жырау, как инструмент эффективного исполнения стихотворений поэта. Стилистическая особенность, одно из которых – использование языковых средств, не встречающихся в других каналах, служит конкретизирующим и своеобразным выражением в познании мира. Использование тропа, сравнения, эпитеты, повторения, метафоры ярко выражают жизнь той эпохи и дает возможность представить себе быт тех времен. Жырау, воспевавший былины, имеет боевой характер, можно отметить активное использование эпитетов, метафор, направленную на пропаганду героизма и патриотизма. У каждого народа единственным инструментом признания считается – язык, можно заметить, что художественные инструменты в определении своей языковой личности дарителя, живущего в словах близнецами, сочетаются с большим мастерством.

The article studies the most common types of tropes in the works of Kozhabergen Zhyrau as an instrument of effective execution of the poet's poems. The stylistic feature, one of which is the use of linguistic means not found in other channels, serves as a concretizing and peculiar expression in the knowledge of the world. The use of the trope, comparison, epithets, repetition, metaphors vividly express the life of that era and makes it possible to imagine the life of those times. Zhyrau, who sang the epics, has a combat character, it can be noted the active use of epithets, metaphors, aimed at promoting heroism and patriotism. Each nation's only instrument of recognition is considered – the language, you can see that the artistic tools in determining their linguistic identity donor living in the words of the twins, combined with great skill.

М. Е. Какимова¹, Ж. Т. Қадыров², Т. А. Ахметова³

¹ф.ғ.к., доцент, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

³п.ғ.к., доцент, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы

e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЫПАЙЫЛЫҚ ҰҒЫМЫНЫҢ МАҒЫНАСЫ

Мақалада қазақ тіліндегі сыпайылық ұғымының мағынасы әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастырылып зерттелген. Осы ұғымның мағынасы психологиялық, философиялық, тілі білімі тұрғысынан да сипатталған. Сыпайы тілдік бірліктердің дайын күйінде қолданылуы әдеби тіл үшін де, ауызекі сөйлеу тілі үшін де, көркем шығарма тілі үшін де норма болып саналады. Қазақ тіліндегі бұл құбылыс қазақ халқымыздың стильдік сөйлеу дәстүрі болып ертеден қалыптасып қалған болатын. Әлемдік тіл ғылымында тіл мәдениетіндегі сыпайылық «сөйлеудің тиімділік теориясы» болып аталып, екі адамның арасындағы қарым-қатынас айқындаушысы ретінде қызмет атқарады. Қазақ тіл мәдениетінің ерекшелігін айқындайтын негізгі белгілер мен сапаларға дұрыстық, дәлдік, логика, тазалық, мәнерлілік, сөздің байлығы және қисындылық жататындығын айқындауға болады. Осы басты көрсеткіштерді сақтай отыра ғана қазақ тілінде неғұрлым сыпайы қарым-қатынас жасауға болады.

Кілтті сөздер: сыпайылық, тіл білімі, тілдік бірліктер, стильдік сөйлеу дәстүрі, тіл мәдениеті, тазалық, мәнерлілік, сөздің байлығы.

КІРІСПЕ

Сыпайылық ұғымы жақсы әдеттердің көрінісі негізінде осы құбылыстың ішкі және сыртқы жақтарын зерттейді. Бірақ та, жақсы әдеттер төмен деңгейдегі мақсаттар мен адамға қатысты құрметтің жоқтығымен қатар

жүруі мүмкін. Осындай қарама-қайшылық «polite» және «courteous» сияқты ағылшын ұғымдарымен түсіндіріледі. Ең алдымен, ұғым адамның мінез-құлқының сыртқы көрсеткіштеріне қатысты. Екіншіден, сыртқы көрініс пен адамға деген жылы қарым-қатынастың үйлесуін білдіреді. Сыпайылық қоғамның әлеуметтік-мәдени ұйымымен анықталатын, сөз болып жатқан сөйлеуші, тыңдаушы және адамдар арасындағы тұлғааралық қарым-қатынасты білдіретін күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс болып табылады [1, 76 б.].

Дәлірек айтқанда, сыпайылық категориясының формалары дербес жүйе болып саналмайды. Олар өзгермелі және тарихи уақытты қолданудың әлеуметтік мәртебесін білдіреді. Сыпайылық категориясының формалары қандай да бір қарым-қатынастың ресми және бейресми жағдайына байланысты қолданылады [2, 9 б.].

Сыпайылық категориясы жөніндегі мәселені мәдениетаралық жүйеде қарастыру кезінде ең алдымен, сыпайылық, сыйластық, ықылас, құрмет сияқты әмбебап ұғымдар әртүрлі тілдер мен мәдениеттегі әр салада сан алуан мағынаға ие болатынын білу жөн. Бір-бірін дұрыс танымайтын адамдар арасында әлеуметтік қашықтық нақты байқалады. Мұнда рөлдік мінез-құлық өзара ортақ сақтықпен және формальдылықпен сипатталады. Әлеуметтік арақашықтықтағы сыпайылық формальды көрініске ие болады. Істің шынайы жағдайын жасыратын, әңгімені жорта бұру үдерісі жүзеге асырылады. Әлеуметтік арақашықтықта сөйлеушінің тыңдаушыға қарым-қатынасы жанама түрде жүзеге асатындығы сезіледі [3, 310 б.].

Нұргелді Мақажанұлы Уәлиев сөйлеу әдебіне келгенде, оның ойды білдіру кезіндегі сөз сөйлеу қағидаларынан және әдеби нормалардан құрылатындығын өзінің жазған еңбегінде дәлірек талқылаған [4, 68 б.].

Яғни, бұл әдептің түрі сыпайылықты көрсететін жалғаулардан не болмаса тіркеуші сөздерден жасалуы ықтимал. Мұндай тілде қолданылатын құрылымдар әр түрлі қазақ тіліндегі жүйелерде қолданылады. Оларға қаратпа сөздерді, сәлемдесуді, танысуды, қоштасуды, құттықтауды, тілек білдіруді, алғыс айтуды, кешірім сұрауды, өтініш айтуды, шақыруды, кеңес беруді, көңіл айтуды, жұбатуды, құптауды және марапаттауды жатқызуға болады. Бұл тілдік көрсеткіштер әдеби жүйелерді сақтай отыра ойды білдіретін құрылымдарда қарым-қатынас жасаушылардың қоғамдағы алатын орнына, жыныстық белгілеріне, жасына, қоғамдағы алатын орнына және атқаратын қызметіне байланысты тілдің көптеген функцияларының қолданылуын айқындайды.

Танымал психолог, ғалым Мәжит Мұқанов тілдік емес амалдарды ең алғаш рет жүйке жүйесін зерттейтін ғылыммен байланыстыра отырып, оның ежелгі қазақ халқымыздың тұрмыстық қағидаларын білдіретіндігін пайымдаған. Оның тұжырымдауы бойынша тілдік емес амалдардың

жиырма сегіз түрі бар және олар бірнеше топтарға жіктеледі. Бірінші тобына сәлемдесу амалдары кіреді және оған көрісу я сәлем беру кіреді. Алғыс айтудың амал-тәсілдеріне ас қайыруды, сарқыт беруді және ақ бата беруді жатқызуға болады. Ең маңызды топтың бірі болып үлкендер мен қарияларды не болмаса ардақты адамдарды қошеметтеу амал-тәсілдері есептеледі. Ал келесі ауқымды топқа бата беру жатып ол тілек амалына ұласады. Бұл топтардың ішінде жағымсыз тілдік амалдар бар және оларға кемсіту немесе қорлау амалдары, яғни теріс бата беру, келген кісіні табалдырықта қабылдау, келген адамға ішек-қарын беру жатады. Мұңайғанның белгісі болып қайғы амалдары есептеледі және де ол топқа жылау, не болмаса өкіріп жылау кіреді. Ата-бабамыз ертеден салт-дәстүрді көрсететін түр-түрлі амалдарға, соның ішінде ерулікке, із келсе шығарып салуға аса көңіл бөлген. Сан алуан бұл топтардың құрамында бетім-ай сияқты таңғалу амалдары бар. Өтініш сұрау амалдарына кіндік шешенің құттықтауы жатады [5, 67 б.].

Ал Әбдуәли Туғанбайұлы Қайдар халқымыздың түрлі тілдік емес әрекеттеріне мән беріп, оларға сыпайылық көрсеткіші болатын қол шапалақтауды, сақал сипауды, жұдырық түюді, тізе бүгуді жатқыза отыра, бұндай әр тілдік амалдың өзіндік мағынасы бар екендігіне сенген [6, 88 б.].

Әр кісі белгілі бір қоғамның, мемлекеттің, этностың, ұжымның мүшесі ретінде қоғамдасып, бір-бірімен тығыз байланыста, экономикалық, мәдени, саяси сан алуан қарым-қатынаста өмір сүреді. Кез-келген адам өміріндегі осы бір алуан қырлы, күрделі қарым-қатынасты жүзеге асырудың аса маңызды таптырмас құралы тіл екені барлығына мәлім. Адамдардың бір-бірімен күнделікті қарым-қатынасының қайталануының барысында, әрдайым қолданылуының нәтижесінде мықтап орныққан, әбден қалыптасып, стереотипке айналған іс-әрекеттер кездеседі. Олардың ішінен амандасу амалдарын, қоштасуды, кешірім сұрауды, құттықтауды, рахмет айтуды, ризашылық білдіруді, тілек айтуды, жұбатуды, көңіл айтуды ерекшелеуге болады [7, 102 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қоғам мүшелерінің қарым-қатынасуына байланысты қалыптасқан әдеп ережелерінің жиынтығы ғылымда «этикет» деген арнайы терминмен айтылады. Осы әдеп ережелерінің тіл арқылы жүзеге асатын жағы «сөз этикеті» деген арнайы атпен ерекшеленіп атала бастаған. Кез келген адамның сыпайылығы сол адамның сыртқы тұрпатынан және айтқан сөзінен көрінеді. Сол себептен жағымды және иманды адамдар басқаларға неғұрлым жақсы болып көрінеді [8, 93 б.].

Біздің, яғни қазақ халқымыздың сөздік қорындағы «Сіз» көрсеткіші адамдардың сыпайылығын білдіреді. Мұның мағынасы айтылған адамға

қатысты құрметті және сыйласымдықты көрсетеді. Ал егер де мұндай көрсеткіш тәуелденетін болса, онда қолданылатын етістікке «-ыңыз», «-іңіз» жалғаулары жалғанады. Осылайша сыпайылықтың қасиеті екі есе арта түседі. Мысалға келтіретін болсақ, «астан алыңыз» деген сөз тіркесі үстел басында қолданылады жіне де «төрге шығыңыз» деген тіркес сөз үй иесінің қонаққа деген құрметін көрсетеді. Біздің менталитетімізде жасы үлкен кісілерді сыйлап немесе бұрындары кездеспеген адамдарды да құрметтеп, оларға сіз формасын қолданып сөйлеу қанымызға сіңіп кеткен. Әр адам өмір сүргенде қателесіп кемшіліктер жасау мүмкін. Бұл аңғалдықтар келесі бір кісіні ренжетуі ықтимал. Бұл уақытта «кешіріңіз», «ғапу етіңіз» сияқты сөздерді айта отырып өзінің сыпайылығын білдіреді. Ал оған жауап ретінде «оқасы жоқ» секілді сыпайылық көрсеткіші қолданылады [9, 16 б.]. Қоғам қабылдаған сыпайылықтың тағы бір көрсеткіштеріне әдептілікті айқындайтын құрметтеуді, оған қоса ардақтау мен бағалауды жатқызуға болады. Мысал ретінде келтіретін болсақ: «Аса құрметті атамыз, біз, Сізден тараған ұрпақтарыңыз, Сіздің тоқсан жылдық торқалы тойыңызды зор құрметпен тойлағалы отырмыз!», «Ардақты анамыз, аялап өсірген балаларыңыз Сіздің ақ сүтіңізді ақтау үшін өзіңізге өмір бақи ризашылықпен қызмет етеді!». Яғни, мұндай аса құрметті сөйлемдерден кейін жасы үлкен адамдар өздерінің ақ баталарын беріп ақ тілектерін білдіреді. Сыпайылық көрсеткіштеріне теңеуді, балау сөздерін кіргізуге болады. Мысалға, ағасы інісіне де, қарындасына да «жаным», «күнім», «айым», «алтыным» деп айтса, әкесі немесе анасы, ағасы жас балаға «ботам», «құлыным» деп көңілін қаратады, бала атасына «аташым», апасына «апатайым», ағасына «ағатайым» дей отыра олардың құрметті адамдар екендігін мойындайды. Егер адамдар бір біріне қандай да бір жақсылық жасайтын болса, онда олар «рақмет» деген нағыз сыпайы сөзді қолданады. Бұған сөйлесуші адам міндетті түрде жағымды леп білдіріп «денсаулығыңызға бұйырсын», «көңіліңіз қош болсын» сияқты сөз тіркестерін айтады. Ал егер де айтылған сыпайы сөзге адамдар ешнәрсе айтпаса, онда бұл әдепсіздіктің көрсеткіші болып табылады [10, 156–163 бб.].

Тіл білімі саласында зерттеу жүргізген Д. А. Әлкебаева қазақ халқымыздың ең басты сыпайылығының белгісі болып үлкен адамдарды сыйлау есептеледі деп айтқан болатын. Осы себептен жасы үлкен кісілермен сөйлесу алдында олардан рұқсат алады: «рұқсат етіңіз», «мүмкін бе?», «мархабат етіңіз», «мүмкін болса», «ренжімесеңіз». Мұндай зор құрметке лайық ардақты адамдар алдында ешбір дөрекі сөз не болмаса қимыл жасалынбайды және жасалынған кезде дөрекілікті, яғни, әдепсіздікті білдіреді. Ал қазақ халқымызда бұл жағымсыз сөз «ақымақтық, нақұрыстық» секілді сөздерге пара-пар келеді. Біздің елімізде әдепті және сыпайы

адамдарды аса жоғары бағалайды да, оларды бақыттылар деп есептеген. Себебі тек сыпайы құрылымдарды қолдана білген адам ғана өмірінде үлкен жетістіктерге жете алады [11, 110 б.].

Сөз этикетіне келетін болсақ, оның адамдардың өзара қарым-қатынасын реттеп отыратын, олардың өзара байланыс орнатуына ұйтқы болатын арнаулы қызметі болады. Осылайша, қоғамның, ұжымның, жеке адамдардың рухани ахуалының сау-саламат болуына сөз септігін тигізіп отырады. Тәуелсіздігімізге жетіп, егемен ел болып жатқан осы бір кезеңде республика жұртшылығының рухани ахуалының сау болуы, қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынастың оң бағытта дамуы біздің мемлекет болып қалыптасуымызға аса қажетті болып табылады [11, 113 б.].

Егер ғылыми тұрғыдан зерттейтін болсақ, сөз этикеті негізінен фатикалық, аппелятивтік, конативтік, эмотивтік, волонтеративтік, регулятивтік қызметтер атқарады. Бұл құбылыстар арқылы халықтың болмысын, сана-сезімін, дүниеге деген көзқарасын түсінуге болады. Бүгінгі ғылым үшін тілдік қарым-қатынас кезінде жұмсалатын, этикеттік мәнге ие болатын сөздер мен сөз тіркестерін, грамматикалық тұлғаларды, олардың құрылымдық, семантикалық, стилистикалық, прагматикалық, әлеуметтік ерекшеліктерін зерттеудің маңызы ерекше болып тұр [12, 7 б.].

Бұл ұғым өз бастауын мораль мәселелерін зерттейтін философиялық ғылым этикадан алады. Этика моральдің қоғамдағы орнын, оның шығу тарихы мен мәнін т.б. мәселелерін зерттейді. Этика, мораль сөздерінің мағынасы қазақ тіліндегі адамгершілік ұғымына келіп саяды. Этиканың міндеті адам өмірінде кездесетін іс-әрекеттерді адамгершілік тұрғыда шешу мәселелерімен айналысу. Ал этикет болса, этика ғылымы зерттейтін мораль ережелерінің бір бөлігі болып саналады [13, 14 б.].

Этикет ұғымына адамдар өздерінің түрлі көзқарастарын білдіріп жатады. Кейбір этикетті қолдамайтындар әдепті көріну үшін ғана өздерін сыпайы ұстайды. Адамның ішкі жан дүниесі таза болса болды, ал сыртқы дүние көбінесе алдамшы келеді. Ал этикетті жақтаушылар былай дейді: «Барлық өтірікшілер, екіжүзділер сыпайы көрінеді. Бірақ, бұл нені дәлелдейді? Бес саусақ бірдей емес дегендей, сыпайы адамдардың барлығы өтірікшілер емес қой. Ал өтірік айтушылар, екіжүзділер сыпайылық өте керемет қасиет болғандықтан соның ығына тығылады» [14, 86 б.].

Қазақ тіліндегі сөйлеу этикасы бұл әр түрлі қарым-қатынас жағдайларындағы сөйлеу тәртібінің ережесі және этикалық нормалардың жиынтығы. Сөйлеу этикасы риторикалық этика деп те айтылуы мүмкін. Сөйлеу этикасы жалпы адамзаттың этикалық құндылықтарын, ұлттың этикалық алғышарттарын, жеке тұлғаның этикасының байлығын өзіне тірек ете алады [15, 27 б.]. Сөйлеу тәртібі ұлттық мәдениет, әдет-ғұрып, салт жоралғылармен,

жеке тұлғаның тілді қолдану тәрбиесімен, тұрақты тәжірибесімен тікелей байланысты екендігі анық. Сөз этикетіндегі негізгі ерекшеліктің бірі болып кез-келген тілдегі этикет тілдік бірліктердің белгілі бір дәрежеде жүйеге келуі. Кез келген тілде амандасу, қоштасу, кешірім сұрау, ризашылық білдіру, алғыс айту, жұбату, рахмет айтудың қалыптасқан стандарт түрлері бар. Оларды жас, жыныс ерекшелігіне қарай белгілі бір формасын қолданғанмен әр адам амандасу, қоштасу немесе рахмет айту формаларын өздері ойлап таппайды. Көркем шығарма мәтіндерде де, ауызекі сөйлеу тілінде де белгілі бір этикет сөз, сөз тіркесі, сөйлем дайын тілдік бірлік ретінде қолданылысқа ие [16, 19 б.].

Сыпайы тілдік бірліктердің дайын күйінде қолданылуы әдеби тіл үшін де, ауызекі сөйлеу тілі үшін де, көркем шығарма тілі үшін де норма болып саналады. Ал сөз этикетіндегі стандарт тілдік бірліктердің негізгі белгілері, дәлірек айтқанда, құрамының тұрақтылығы, үнемділігі, дыбысталуының үйреншіктілігі, мазмұнының көпшілікке түсініктілігі, қолданысқа икемділігі, дайын тілдік бірлік ретінде қолданылуы. Қазақ тіліндегі сөз этикетіндегі стандарттылық кездейсоқ пайда болған құбылыс емес, ұзақ уақытқа созылған тіл тәжірибесінің нәтижесі. Стандарт тілдік бірліктердің туып, қалыптасуына әсер ететін бірнеше жағдаяттарды атауға болады. Оның бірі болып күш-жігерді үнемдеу заңы негізінде пайда болған тілдік экономия есептеледі. Қарым-қатынас негізінде сөйлеу этикеті маңызды рөл атқаратыны белгілі.

Сонымен, сөз этикеті дегеніміз, қорыта айтқанда, адамдар арасында байланыс орнату үшін жұмсалатын, сол байланысты жалғастыра беру мақсатында қолданылатын ұлттық ерекшелігі бар стереотипке айналған сөздер мен тұрақты сөз орамдары [17, 31 б.].

Қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынас кезінде қайталанып отыратын біртектес, қалыптасқан жағдайлар мен ұғымдар сыртқы лингвистикалық көрсеткіш ретінде сөз этикетіндегі стандарт тілдік бірліктерді тудырады. Осының нәтижесінде тұрақты тілдік стереотип қалыптасады. Қалыптасқан тілдік бірліктердің негізгі қасиеті олардың құрылымы мен семантикасының тұрақтылығы, өзгермеген, яғни, дайын күйінде қолданылуы болып саналады. Дәлірек, сөз этикетіне қаратпа сөздер, сәлемдесу, танысу, қоштасу, құттықтау, тілек білдіру, алғыс айту, өтініш айту, кешірім сұрау, шақыру, кеңес беру, көңіл айту, жұбату, құптау, марапаттау формалары және құрылымдар жатады. Мұндай құрылымдар мән-мазмұны мен қолданыс ерекшелігіне қарай тілдің бірнеше қызметін анықтап, атқарып отырады. Сөз этикетінің тыңдаушы назарын аудару, байланыс орнату, сыпайылық таныту, тыңдаушының көңілін аулау, ерік білдіру, түрлі көрсеткіштерге байланысты коммуниканттарды жіктеу қызметтері атқарылады. Есте боларлық ерекшелік болып сөз этикетінің қызметтері жеке дара, дербес күйде емес, бір-бірімен жанаса, жарыса жүзеге асырылуында [18, 23 б.].

Қарым-қатынас жасаушылар арасында жүретін қаратпалар ұлттық этикетпен тығыз байланысты болып табылады. Қарым-қатынас процесінде ер адамдар қатынастағы адамының жасын, жынысын, әлеуметтік орнын жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, ұлттық сөйлеу этикетін сақтай келіп, өз жөнімен, айту жолымен жалпы есімді немесе қаратпа сөздерді теріп қолданады. Қаратпа сөздерді қолдану арқылы ерлер коммуникативтік қатынастағы адамын эмоциясыз өзіне көңілін аудартады. Әйелдер мен ерлердің қолданысында қаратпалар айтылу мақсатына қарай кездеседі. Ұлттық этикет бойынша ерлер мен әйелдер салт-дәстүрлердің тәртіптеріне бағынған. Әйелдердің сөйлеу этикетіндегі ат тергеу де қарым-қатынас орнатудың ұлттық белгісі, тәртібі болып саналады. Ат тергеу салты арқылы әйелдер біріншіден, қатынастағы адамын өзіне қаратады, екінші ден, онымен дұрыс қатынас орнатады, үшіншіден, жалпыға ортақ ұлттық дәстүрдің негізін ұстайды [19, 15 б.].

Қазақ тілінің тіл болып қалыптасу барысының қай кезеңінде болса да сөз иесінің сыпайылығын білдіретін тілдік қарым-қатынас әрқашан адамдардың назарын аударып халқымыздың сауаттылығының маңызды көрсеткіші болып табылады. Қазақ тіліндегі бұл құбылысты зерттеу барысында орыс лингвисті Лев Петрович Якубинский қазақ халқының күнделікті тұрмысында қолданылатын қалыпты ауызекі сөзді айқындаған болатын. Мысалға, «Мейрамыңыз құтты болсын!» деген құттықтау сөзіне кез келген әдепті адам «Рахмет» деп жауап беред. Тағыда бір мысал келтірсек, «Нәрестенің бауы берік болсын!» деген жылы сөзге «Айтқаныңыз келсін» деп өзінің сыпайылығын білдіреді. Осылайша қарапайым халық сыпайы сөз тіркестері мен тілдік бірліктерді жадында сақтап, сәті түскенде тиімді қолданып отырады.

Мұндай өзара құрмет негізінде қалыптасқан қарым-қатынас сәтті қадамға жол бастырады және сол адамдар арасындағы мідениетті ара қатынастың орнауына септігін тигізеді. Осындай қалыптасқан тұрақты сөз байламдар сөйлеу этикетінің бірліктерінің кішкене бөлігін негіздейді. Бұл этикет түрінің тілдік құбылыс екендігіне арнайы көңіл бөліп жан-жақты зерттеген лингвистердің түрлі еңбектері мен жазылған кітаптары санаулы болса да, мүлден жоқ деп айта алмаймын. Қазақстандық зерттеушілер де осы салаға өздерінің үлестерін қосу үшін ат салысқан болатын.

Байырғы заманнан бері дана ата-бабаларымыздан асыл мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа таралып келе жатқан бата-тілектер қашан да қазақ халқымыздың сыпайылығының яки мідениетінің маңызды бір бөлшегі ретінде қазақ халқымыздың жадында сақталып, өшпестей болып қадыптасқан. Әр айтылған батаның өзінің мақсаты мен алдына қойылған міндеттерді атқаратын қызметтері болады және де олар әр түрлі жағдайларға не

болмаса сан алуан тойларға байланысты қолданылады. Егер де бата-тілектің лингвистикалық белгілерінің бірі семантикасына не болмаса мағыналық құрылымына жүгінетін болсақ, бағалауыштық көрсеткішті аңғаруға болады. Мысалға алатын болсақ, қайырлы таң, қайырлы күн, қайырлы кеш сөздері белгілі бір адаммен кездесу немесе көрісу барысында айтылады. Ал енді қоштасу кезінде жолың болсын, кездескенше күн жақсы болсын сияқты жылы және шырайлы сөздер қолданылады. Тағыда бір мысал, аспаның ашық болсын, денің сау болсын сияқты құттықтау тілектер тойлардың арқауына айналған болатын. Жоғарыда келтіргеніміздей, әр айтылған тілектің белгілі бір мақсаты болады және ол сол мақсатты орындау үшін жұртшылық алдында айтылады [20, 83 б.]. Қазақ тіліндегі сыпайылықтың бір көрсеткіші болып табылатын тілектердің баталардың бір ерекшелігі, тілек айтуда айтатын адамның жасына, жынысына не болмаса лауазымына еш мән бермейді. Және де мұндай тілектер көбінесе, тіпті барлық жағдайларда монолог ретінде айтылады да, негізінен жағымды нәрселерді тілеу үшін той иесіне арналады. Бірақ та осындай бата-тілектер көптеген жағдайларда өлең шумақтарымен білдіріледі. Мысалға:

Е, құдайым оңдасын,
Қыдыр келіп қолдасын.
Бас аман, мал түгел болып,
Береке, бірлік орнасын!

Бұл тақырыпты жақынырақ қарастыратын болсақ, қазақ тіліндегі түрлі тілектер той иесіне деген жақсы қарым-қатынас пен жағымды сезімнің негізінде туындағанын көре аламыз. Ал тілке білдіру кезінде әр адамның көңіл-күйінің түрлі өзгерушіліктерге сезімтал болуы мен шабыттануы арқасында дауыс ырғағының өзгеруі ықтимал. «Тілек-баталардың прагматикалық бағыты риза болу, сүйіну, көңіл білдіру, ықылас таныту, қуану сияқты көңіл-күйлермен ұштасып жатса, қарғыстарда табалау, сөгіс білдіру, жақтырмау, мұқату сезімдері қабат келіп жатады. Мұндай көңіл-күйлерге толы сөздердің адам психикасына әсері мол» [20, 85 б.].

Қазақ тіліндегі бұл құбылыс қазақ халқымыздың стильдік сөйлеу дәстүрі болып ертеден қалыптасып қалған болатын. «Бата біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батагөй шалдар басы бар табақты тартуға алып келгенде, жеп болғанда бата қылады», – деп қазақ халқымыздың данасы Ахмет Байтұрсынұлы айтқан болатын [21, 23 б.].

Оның айтқан сөзінен батаның тек қана саналы, иманды, парасатты да данышпан адам ғана айта алатындығын көз жеткізуге болады. Мысал ретінде даланың батыл да батыр ұлы Кебекке Абыз бабаның берген батасын алдық:

Кебек: Бағымды ашсын, батаңды бер, аз аға...

Ақбас құндыз алдымды ашсын, бата бер.

Абыз:

Адалдан бер, ақтан бер!

Бәлекетін жатқа бер,

Ер маңдайын баққа бер!

Абыройасаржаққа бер!

Қара түндей қазаны

Қас ойлаған жаққа бер!

Сөнбес күндей шат көңіл

Жазығы жоқ жасқа бер!

Адалжолдыаққа бер

Мерейі асқан өренім

Кебексындытаққа бер! [22, 185 б.].

Бұдан байқайтынымыз, батаның прагматикалық не болмаса келешекке бағытталған және соған арқау болатын бояулары бар. Нақтылай келгенде, батаның ғибратты, дидактикалық және коммуникативті қызметін басқа да тілдік бірліктердің қолдануынан байқауға болады. «Бата сөзі, бір жағынан, халық шығармаларына жататын тілі көркем, мазмұны келісті сөз үлгісі болса, екіншіден, тәлім-тәрбиелік мәні айрықша байырғы мұрағаттардың бірі. Халқымыздың бата беру, ізгі тілек айту салты, үшіншіден, сөз әдебі немесе, ғылым тілімен айтқанда, сөз этикеті деген аса мәнді «ережеге жатады»» [17, 16б.]

Осы тұста, белгілі бір коммуникативті интенциямен жұмсалмақалған тілдік бірліктердің қызметіне бағытталған дайын жауаптардың да бар екенін айта кеткен жөн. Мысалға алатын болсақ, «Ораза қабыл болсын!» деген сыпайы сөзге «Айтқаныңыз келсін!» деген сыпайы жауап қацтарылады. Ал енді «Сапарыңыз сәтті болсын!» деген ақ ниетке «Айтсын!» деген жауап қайтарылады. Одан әрі «Жолың болсын!» деп айтқан жағдайда «Аумин!» деген жауап қайтарылады. Қазақ пен қазақ кездескенде алғашқы айтылатын сыпайылық көрсеткішінің белгісі «Үй-іші тегіс аман ба?» сияқты сұрақ болып табылады да оған «(Құдайға) шүкір» деген жауап қайтарылады. Егер қарым-қатынас жасаушы адам «Ертең кездесеміз ғой.» деп айтатын болса, онда «(Құдай) бұйыртса (қаласа)» деген арнайы сыпайы жауап қайтарылады.

Сөз бен сөз арасында айтылатын мұндай сыпайылық белгісінен адамдар арасындағы сыпайылықтың қандай деңгейде екендігімен қоса ара қатынастың сан алуан түрлілігін көрсетеді.

Қазақ тіліндегі сөйлеу іс-әрекеті де басқа тілдердегі сияқты қалыптасқан жүйелер мен тілдік нормалардан тұрады. Мысалы, төмендегі стимул-репликаларға бағытталатын дайын жауаптардың ерекше түрлері бар: «Армысыз, аз аға! Асыл аға!» – «Бар бол, немен жүрсің, жарқыным?»:

Ассалаумағалайкум, Балта аға! Келдіңдер ме кешікпей... Ақанбысың, әліксалам... Аманбысың, жарқыным (Құшақтасып сәлемдеседі)

Күйлі, қуаттымысыңдар, шешелерім! Шүкір, қарағым...

Көбеймісің, жарқыным? Аз ауылТобықтың не күйде? Елің, ерің аман ба, ұлдарым? Ел тыныш, ер аман, баба! [22, 8 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тіліндегі назарға алынған бұл тілдік көрсеткіштер тек тілдің лингвистикалық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының басқа халықтардан өзге салт-дәстүрлердің болуын және оның тілге айрықша әсер етуін байқауға болады.

Жалпы, тілдің сыпайылық көріністері көптеген зерттеушілердің назарын аударта да, біздің дипломдық жұмысқа арқау болған қазақ тіліндегі сыпайылық феноменін ағылшын тіліндегі сыпайылықпен жан-жақты зерттеу өзіндік ерекшелігімен анықталады. Қазіргі уақыт талабына сай, сондай-ақ, әлемдік тіл ғылымында тіл мәдениетіндегі сыпайылық «сөйлеудің тиімділік теориясы» болып аталып, екі адамның арасындағы қарым-қатынас айқындаушысы ретінде қызмет атқарады. Тілдегі сыпайылық жүйелердің сақталынуы қарым-қатынас барысында айқындалып сөйлеушіге белгілі бір түрде ықпал ету үшін орындалады. Дәлірек айтқанда, бұл кезде тілдің эстетикалық, әдемілік жағынан әсер етуіне көңіл аударылады. Демек, әркімнің жүріс-тұрысында, жалпы болмысында сыпайылықтың болуының қажеттілігі сияқты, сөйлеу, жазу үстінде де адамның, әр сөзді, сөз тіркесі мен сөйлемді тиісті мағынасында емес, сонымен қатар, тартымды, әсерлі қолдана білуі кең мағынадағы рухани мәдениеттіліктің бір саласы ретінде қаралуы тиіс.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан қазақ тіл мәдениетінің ерекшелігін айқындайтын негізгі белгілер мен сапаларға дұрыстық, дәлдік, логика, тазалық, мәнерлілік, сөздің байлығы және қисындылық жататындығын айқындауға болады. Осы басты көрсеткіштерді сақтай отыра ғана қазақ тілінде неғұрлым сыпайы қарым-қатынас жасауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1 Сөз және оның мәдени ұлттық мазмұны // М. Әуезовтің қазақ тілін дамытудағы рөлі. – Алматы : 1997. – 78 б.

2 Сейсенова, А. Сыпайылық категориясы//Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы: 1996.

3 Шакуздаулы, Н., Ергалиева, Ж. Әдептілік қағидалары. – Алматы : Өнер, Katev, 2000. – 320 б.

- 4 Уәлиев, Н. Сөз мәдениеті. – Алматы : Мектеп, 1984. – 107 б.
- 5 Мұқанов, М. Ойды этно және лингвopsиxология тұрғысынан дәлелдеу. – Алматы : 2008. – 145 б.
- 6 Қайдар, Ә. Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы : 1998.
- 7 Ошанова, О. Ж. Сөйлеу мәдениетінің негіздері: оқу құралы. – Алматы : Қазақ университеті, 2012. – 186 б.
- 8 Ақаң жинаған асыл сөз // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы : 1991.
- 9 Шадқам, З. Қазақ және түрік тілдеріндегі сөз этикетінің лингвомәдени ерекшеліктері. – Алматы : 2005. – 147 б.
- 10 Қазақ тілі – қандай тіл? // Тілтаным. – Алматы : 2004. N3. – 156 б.
- 11 Әлкебаева, Д. А. Сөз мәдениеті. – Алматы : 2011. – 196 б.
- 12 Формановская, Н. И. Речевой этикет и культура общения. – М. : Высшая школа, 1989.
- 13 Қазақ және түрік тілдеріндегі сөз этикетінің лингвомәдени ерекшеліктері. – Алматы : 2005. – 147 б.
- 14 Сыздық, Р. Дұрыс сөйлеу мәдениеті//Қазақстан үгітшісі, 1974. – 102 б.
- 15 Балақаев, М. Қазақ тілінің мәдениеті. 2-бас. – Алматы : 1971.
- 16 Ашкеева, Қ. «Сөз өнерінің атасы» // № 4. Ақиқат. – Алматы : 2003.
- 17 Қобланова, А. Қазақ сөз этикеті. Филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы : 1993. – 151 б.
- 18 Сыздық, Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары. //Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана : Елорда, 2001. – 230 б.
- 19 Егіншібаева, Н. Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар. – Алматы : 1997. – 25 б.
- 20 Машимбаева, А. Ж. Тілек-бата сөздерінің суггестиясы мен прагматикасы. – Алматы : Арда, 2009. – 124 б.
- 21 Байтұрсынұлы, А. Тіл тағылымы. – Алматы : Білім, 1992. – 28 б.
- 22 Қазақ пьесалары. – Алматы : Өнер, 1957. – 256 б.

Материал 12.08.19 баспаға түсті.

М. Е. Какимова¹, Ж. Т. Кадыров², Т. А. Ахметова³

Значение категории вежливости в казахском языке

^{1,2,3}Институт языка и литературы
Северо-Казахстанский государственный университет
имени М. Козыбаева,
г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 12.08.19.

М. Е. Какимова¹, Ж. Т. Кадыров², Т. А. Ахметова³

The meaning of category politeness in kazakh language

^{1,2,3}institute of language and literature,
North-Kazakhstan State University named after M. Kozybayev,
Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 12.08.19.

В статье понятие «вежливость» рассматривается как социально-культурное явление. Значение этого понятия также исследуется и с точки зрения психологии, философии и языкознания. Вежливость, как языковая единица, является нормой для литературного языка, для разговорного языка и для языка художественных произведений. В казахском языке данное явление существует как стиль общения казахского народа. В мировом языкознании «вежливость» трактуется как «эффективная теория общения», играет роль катализатора отношений между говорящими. В культуре казахского народа это понятие ассоциируется с точностью, правильностью, логичностью, чистотой, манерой, многообразием. Сохранение этих главных признаков позволяют соблюдать нормы вежливости во взаимоотношениях.

In given the article, the concept of «politeness» is regarded as a socio-cultural phenomenon. This notion is also being discussed from psychological, philosophical and linguistic points of view. Politeness as a linguistic unit is the norm for the literary language for the spoken language and for the language of fiction as well. In the Kazakh language, this phenomenon exists in the process of communication. From linguistic point of view 'politeness' is interpreted as an «effective theory of communication», which plays the role of a catalyst among speakers. In the culture of the Kazakh people, this concept is associated with accuracy, correctness, logic, purity, style, diversity. The preservation of these main features requires compliance with the norms of politeness in the relationship.

Теруге 12.08.2019 ж. жіберілді. Басуға 19.09.2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 22,0. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова
Тапсырыс № 3467

Сдано в набор 12.08.2019 г. Подписано в печать 19.09.2019 г.
Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Бумага книжно-журнальная.
Усл. печ. л. 22,0. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. Елемесқызы
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова
Заказ № 3467

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: kereku@psu.kz
www.vestnik.psu.kz